

LARS-ERIK EDLUND

Språken i Sverige

PRESENTATION AV EN SPRÅKLIG ATLAS

SVERIGES RIKSDAG BESLUTADE den 15 april 1987 att ett nytt atlasverk, *Sveriges Nationalatlas*, skulle utges under den kommande tioårsperioden. En *Atlas över Sverige* hade visserligen utkommit åren 1953–1971 men nu var det alltså dags igen för ett nytt referensverk av detta slag. I den nya atlasen skulle Sverige beskrivas i sjuutton band med separata teman, såsom skogen, befolkningen, miljön, kulturminnen och kulturminnesvård, växter och djur och mycket annat. Chefredaktör var Leif Wastenson, vetenskaplig huvudredaktör Staffan Helmfrid. Utgivningen kunde avslutas med ett sista band redan 1996 – ett år före tidtabell. Genom den framsynta uppbyggnaden av en databas möjliggörs uppdatering av kartorna.

Ett band om språken i Sverige fanns inte med i grundplanen, men det uppstod tidigt tankar om att producera också ett sådant. Under 2004 utarbetade därför Östen Dahl och Lars-Erik Edlund en projektplan över vad en sådan atlasdel skulle kunna innehålla, och med ekonomiskt stöd från främst Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien – där inte minst akademiens dåvarande sekreterare Ulf Sporrang kraftfullt engagerade sig – men också från Svenska Akademien, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och Svenska litteratursällskapet i Finland, kunde arbetet med ett särskilt språkband påbörjas

år 2005. I augusti 2010 förelåg atlasen. Temaredaktörer var Dahl och Edlund, en vetenskaplig referensgrupp med Lennart Elmevik i spetsen hade funnits vid temaredaktörernas sida och ett trettiotal språkforskare hade engagerats som skribenter och granskare. Så långt om språkatlasens förhistoria.

Den traditionella bilden av Sverige är att det är ett språkligt sett enhetligt land, där majoriteten talar svenska. Ett av de viktigaste målen med atlasen är att nyansera denna syn genom att visa den språkliga mångfald som faktiskt finns i Sverige såväl i nutid som historiskt sett, både en mångfald som ryms inom ramen för det vi kallar *svenska* och den som utgörs av andra språk som funnits och finns i vårt land: i det senare fallet dels av de språk som finns som modersmål i landet – alltså nationella minoritetsspråk, dövas teckenspråk och invandrarspråk –, dels av mellanfolkliga språk som latin och engelska. Eftersom språkgränserna inte sammanfaller med nationsgränserna, görs i atlasen också en hel del utblickar mot andra länder där Sveriges språk talas eller talats.

Atlasen inleds med kapitel som mer generellt belyser språklig mångfald samt beskriver språkfamiljer och språksläktskap. Därefter följer fem kapitel som belyser svenskan i en mängd olika avseenden. Svenska språkets historia belyses utifrån ett antal textexempel: här finner man urnordiska runinskrifter, några problematiska rader från Rökstenen och från Äldre Västgötalagen – samt en sida från den på runor präntade Skånelagen från ca 1300 –, Bibelöversättningar från olika tider, utdrag ur Agneta Horns levernesbeskrivning, Carl Linnæus' *Iter Lapponicum*, Carl Michael Bellmans "Stolta Stad" (*Fredmans Epistlar* N:o 33) och "Årstafruns dagbok" samt några passager ur August Strindbergs *Hemsöborna*, Kerstin Ekmans *Rövarena i Skuleskogen* och Jonas Hassen Khemiris *Ett öga rött*. Ambitionen har varit att i ljuset dra fram också okända texter, som Fredrika Runebergs brev till sonen Walter och sonhustrun Lina nödåret 1867, eller Greta Dalkvists dagboksanteckningar från det nordvästerbottniska Storkågeträsk 1891, som syntaktiskt starkt påminner om den långt senare Sara Lidmans prosaspråk.¹

Drag på olika språkliga nivåer i de traditionella dialekterna beskrivs, ibland så att också de närbesläktade nordiska språken dras in, och dialekternas rika ordförråd illustreras. Svenska ortnamn och personnamn beskrivs därefter i var sitt kapitel.

Den del som handlar om andra språk än svenska inleds med ett allmänt kapitel om minoritetsspråk, vilket dessutom innehåller ett avsnitt om det nationella minoritetsspråket jiddisch. På det följer kapitel om finska, meänkieli och samiska, romani, det svenska teckenspråket och invandrar språken i Sverige. De två avslutande kapitlen behandlar svenska språket i utlandet och undervisningen i främmande språk i Sverige.

Jag ska här lyfta fram några av de kartor och grafer som presenteras i atlasen, och kommentera dem helt kort.² (Observera att kartorna, från atlasen, i Årsboken har dragits ner i storlek och att skalangivelser därför kan vara inkorrekta.) Mycket ryms självfallet inte i den här framställningen, såsom kartor över prosodiska fenomen (*Språken i Sverige*, s. 60 ff.), vilka visar intressanta samband på nordiskt område, eller kartor som visar språkliga förändringsprocesser – till exempel över uttalet av ordet *ljus* på dalmålsområdet (s. 11) eller av lånordet *estimera* i de svenska dialekterna (s. 77) – eller kartan över de europeiska benämningarna på 'blåklint' (s. 79) som belyser motivkarteringens potential. Dessa kartor, och många andra, kan man själv bekanta sig med i atlasen.

*

Först vill jag dock visa en tabell som visar de femtio största språken i Sverige, eftersom atlasen med denna tabell tillför ny viktig kunskap. (Se tabell 1.) Det är nämligen ett problem att Sverige, till skillnad från många andra länder, i princip helt saknar statistiska uppgifter om språkförhållandena bland befolkningen. Det finns förvisso en del uppgifter om modersmål och språkanvändning bland grundskoleelever samt en del enkätundersökningar som speglar språkanvändningen, men mycket mer än så kan inte läggas till grund för en skattning av de nutida språkens numerär i Sverige. Alla sifferuppgifter har därför karaktär av (mer eller

TABELL 1. De 50 största språken i Sverige.
(Ur Sveriges Nationalatlas / Språken i Sverige, 2010, s. 144.)

<i>Språk</i>	<i>Antal talare</i>	<i>% av be- folkningen</i>	<i>Språkfamilj</i>	<i>Talas mest i</i>
1 svenska	7 707 800	85,49%	germanska (indoeuropeiska)	Sverige, Finland
2 finska	225 500	2,50%	finsk-ugriska (uraliska)	Finland, Sverige
3 arabiska	147 800	1,64%	semitiska (afro-asiatiska)	ett 20-tal länder i Afrika och Mellanöstern
4 bosniska/kroatiska/serbiska	108 100	1,20%	slaviska (indoeuropeiska)	Bosnien, Kroatien, Serbien
5 spanska	62 900	0,70%	romanska (indoeuropeiska)	Spanien, Latinamerika
6 norska	61 200	0,68%	germanska (indoeuropeiska)	Norge
7 danska	55 700	0,62%	germanska (indoeuropeiska)	Danmark
8 persiska	52 300	0,58%	iranska (indoeuropeiska)	Iran
9 kurdiska	46 100	0,51%	iranska (indoeuropeiska)	Irak, Turkiet, Syrien, Iran
10 engelska	43 300	0,48%	germanska (indoeuropeiska)	Storbritannien, USA m.fl. länder
11 albanska	43 200	0,48%	indoeuropeiska	Albanien, Kosovo
12 arameiska (assyriska/syrianska)	40 800	0,45%	semitiska (afro-asiatiska)	Syrien, Turkiet, Irak
13 vietnamesiska	34 100	0,38%	mon-khmerspråk	Vietnam
14 turkiska	28 100	0,31%	turkspråk	Turkiet
15 kantonesiska	26 600	0,30%	sinitiska (sino-tibetanska)	Kina
16 ungerska	21 400	0,24%	finsk-ugriska (uraliska)	Ungern, Rumänien
17 somaliska	19 600	0,22%	kushitiska (afro-asiatiska)	Somalia
18 estniska	15 500	0,17%	finsk-ugriska (uraliska)	Estland
19 tyska	15 300	0,17%	germanska (indoeuropeiska)	Tyskland, Österrike, Schweiz
20 grekiska	14 900	0,17%	indoeuropeiska	Grekland, Cypern
21 ryska	13 300	0,15%	slaviska (indoeuropeiska)	Ryssland, Ukraina m.fl. länder i f.d. Sovjetunionen
22 rumänska	10 900	0,12%	romanska (indoeuropeiska)	Rumänien
23 thailändska	10 900	0,12%	tai-kadaispråk	Thailand
24 polska	9 800	0,11%	slaviska (indoeuropeiska)	Polen
25 franska	9 800	0,11%	romanska (indoeuropeiska)	Frankrike m.fl.
26 italienska	9 400	0,10%	romanska (indoeuropeiska)	Italien
27 tigrinja	8 400	0,09%	semitiska (afro-asiatiska)	Etiopien, Eritrea

28	nederländska	7 900	0,09%	germanska (indoeuropeiska)	Nederländerna
29	portugisiska	7 700	0,09%	romanska (indoeuropeiska)	Portugal, Brasilien
30	berberspråk	6 000	0,07%	afroasiatiska	Nordafrika
31	tjeckiska	5 900	0,07%	slaviska (indoeuropeiska)	Tjeckien
32	slovenska	5 200	0,06%	slaviska (indoeuropeiska)	Slovenien
33	azeriska	5 000	0,06%	turkspråk	Azerbajdzjan, Iran
34	romani	5 000	0,06%	indoariska (indoeuropeiska)	många europeiska länder
35	samiska	5 000	0,06%	finsk-ugriska (uraliska)	Norge, Sverige, Finland, Ryssland
36	makedonska	4 800	0,05%	slaviska (indoeuropeiska)	Makedonien
37	isländska	4 600	0,05%	germanska (indoeuropeiska)	Island
38	armeniska	4 000	0,04%	indoeuropeiska	Armenien
39	punjabiska	3 700	0,04%	indoariska (indoeuropeiska)	Indien
40	mandarin	3 700	0,04%	sinitiska (sino-tibetanska)	Kina
41	amhariska	3 600	0,04%	semitiska (afro-asiatiska)	Etiopien
42	bengaliska	3 200	0,04%	indoariska (indoeuropeiska)	Bangladesh, Indien
43	lettiska	3 100	0,03%	baltiska (indoeuropeiska)	Lettland
44	pashto	3 100	0,03%	iranska (indoeuropeiska)	Afghanistan
45	japanska	3 000	0,03%	oklar tillhörighet	Japan
46	slovakiska	2 800	0,03%	slaviska (indoeuropeiska)	Slovakien
47	tagalog	2 800	0,03%	austronesiska	Filippinerna
48	oromo	2 500	0,03%	kushitiska (afro-asiatiska)	Etiopien
49	gujarati	2 400	0,03%	indoariska (indoeuropeiska)	Indien
50	malajiska	2 300	0,03%	austronesiska	Malaysia, Indonesien

Kommentar till tabell 1:

Utgångspunkten har varit antalet personer födda i respektive land samt antalet personer födda i Sverige med en eller två utrikes födda föräldrar. Dessa uppgifter finns i officiell svensk statistik. Härifrån har subtraherats utlandsfödda som kan antas ha svenska som modersmål. Hit hör framför allt finlands- och estlandssvenskar, adoptivbarn, samt personer födda utomlands av två svenska föräldrar.

Övriga utrikes födda har antagits ha andra modersmål än svenska. På basis av tidigare forskning har sedan antagits att Sverigefödda barn med två utrikes födda föräldrar till 22 % har svenska som (huvudsakligt) modersmål, medan detsamma gäller för 86 % av de med en Sverigefödd förälder.

Därefter har dessa personer kopplats ihop med den antagna språkliga sammansättningen bland invandrare från respektive ursprungsland. Denna är inte nödvändigtvis identisk med själva landets språkliga sammansättning. I den befintliga litteraturen framgår exempelvis att kantonesiska är överrepresenterat bland personer födda i Vietnam, talare av gujarati bland ugandier, och kosovoalbaner bland invandrare från Serbien. Slutligen har resultaten justerats med beaktande av de få tillförlitliga språksiffror som trots allt finns att tillgå för svenska förhållanden, såsom grundskoleelevernas hemspråksförhållanden, deltagande i SFI-kurser (SFI = Svenska för invandrare), Migrationsverkets registrering av asylsökande samt ett antal i litteraturen rapporterade enkätresultat.

mindre kvalificerade) gissningar, och därtill kommer klassificeringsproblem. Som författaren till detta avsnitt, Mikael Parkvall, påpekar kan nämligen en person ”givetvis vara uppvuxen med mer än ett språk, och det är inte alltid helt klart hur begrepp som ’modersmål’, ’hemspråk’ eller för den delen ’språkkunskaper’ skall definieras” (s. 142–144).

Utifrån en rad olika utgångspunkter som kritiskt värderas (se närmare kommentarerna till tabell 1) försöker vi oss i atlasen på att beräkna antalet talare av olika språk i Sverige. Vi ser att drygt 85 % av Sveriges befolkning har svenska som enda modersmål, att grannspråken finska, norska och danska finns bland de tio numerärt största språken, samt att arabiska, och det som numera uppdelats i serbiska, kroatiska och bosniska, liksom persiska och kurdiska, finns bland de tio största språken.

TABELL 2. Områden där svenska kan antas vara modersmål för mindre än halva befolkningen. (Ur Språken i Sverige, 2010, s. 146.)

<i>Kommun</i>	<i>Område</i>
Borås	Västra Hulta
Botkyrka	Alby, Fittja, Hallunda, Norsborg
Eskilstuna	Årby
Göteborg	Bergsjön, Biskopsgården, Gunnared, Gårdsten, Hammarkullen, Hjällbo, Lärjedalen, Lövgärdet
Halmstad	Andersberg, Linehed
Huddinge	Flemingsberg (Grantorp), Vårby, Vårby Gård
Hässelholm	Östra Ljungdala
Jönköping	Råslätt
Karlskrona	Kungsmarken
Kristianstad	Norra Gamlegården
Landskrona	Karlslund
Malmö	Augustenborg, Bellevuegården, Gullviksborg, Heleneholm, Hermodsdal, Holma, Rosengård, Södra Sofielund
Norrköping	Marielund
Skövde	Ryd
Sollentuna	Sollentuna Centrum
Stockholm	Akalla, Hjulsta, Husby, Kista, Rinkeby, Rågsved, Skärholmen, Tensta
Södertälje	Geneta, Hovsjö, Ronna
Trollhättan	Kronogården
Uddevalla	Dalaberg
Växjö	Araby, Södra Hov
Örebro	Oxhagen, Varberga, Vivalda

Områden där svenska inte är majoritetsspråk

● Ort med område(n) där mer än halva befolkningen inte har svenska som modersmål

FIG. 1. Kommuner där svenska kan antas vara modersmål för mindre än halva befolkningen. I tabell 2 finner man en uppräknig av de områden som det rör sig om. (Ur Språken i Sverige, 2010, s. 146.)

Även om den språkliga mångfalden i Sverige under de senaste decennierna blivit större, är Sverige sett i ett globalt perspektiv fortfarande relativt enspråkigt, och mer homogent än majoriteten av världens länder.

En karta i atlasen (s. 146) visar de områden i Sverige, ”där svenska kan antas vara modersmål för mindre än halva befolkningen”. (Se fig. 1 och tabell 2.) Det rör sig som vi ser om ett stort antal områden i storstadsområdena men också om enskilda områden i städer som Eskilstuna, Norrköping, Skövde, Trollhättan, Uddevalla, Borås, Hässleholm, Landskrona, Kristianstad och Karlskrona. Arabiska är antagligen det största språket i Rinkeby, Rosengård, Gårdstensberget och Östra Bergsjön, liksom assyriska/syrianska har den ställningen i Ronna. I Fittja exempelvis är turkiska starkt representerat.

*

Ett omfattningsrikt kapitel i boken ägnas de traditionella svenska dialekterna. Redan inledningsvis i atlasen ges en illustration över den språkliga mångfalden i dialekterna – hur uttrycks inom skilda delar av det svensk-språkiga området frasen ”Ovanför fönstret hängde långa istappar”? Kartan som illustrerar detta baseras nästan helt på den parallellkorpus som upprättas utifrån Rut ”Puck” Olssons berättelse om en gumma och hennes katt, vilken Olsson låtit översätta till närmare femtio svenska dialekter från Kivik i söder till Överkalix i norr.³ Några exempel från dialekterna visar skillnader på olika språknivåer:

Nederluleå (Norrbotten): ”Övro fönstret hängde långa uystäppor”;

Junsele (Ångermanland): ”Omma fönstra hang e lang e ispila”;

Boda (Dalarna): ”Ova fönstrô hängjô långô istappår”;

Västergötland: ”Ovåfore fönstera hängde långa istappa”;

Österlen (Skåne): ”Auanfor funstereð hängde nåna långa is-tappa”.

Ordet *istapp* har som vi ser stor spridning i de svenska dialekterna men där finns också andra ord som *ispil*, *is-tichel* (eller *is-stichel*), *is-täckla*

(eller *is-stäckla*)⁴ och i den estlandssvenska dialekten i Rickul *istillar*, där *till* går tillbaka på ett estniskt ord. På uttalssidan kan man följa ordet *lång*, som på sina håll har stavvokalen *a* och på en del ställen *å*. En mycket speciell ljudutveckling visar lulemålets *läk* (med nasalerad vokal). Det långa *i*-ljudet i *is-* har kunnat diftongeras. På det här viset kan man genom ett närstudium återfinna många skillnader dialekter emellan.

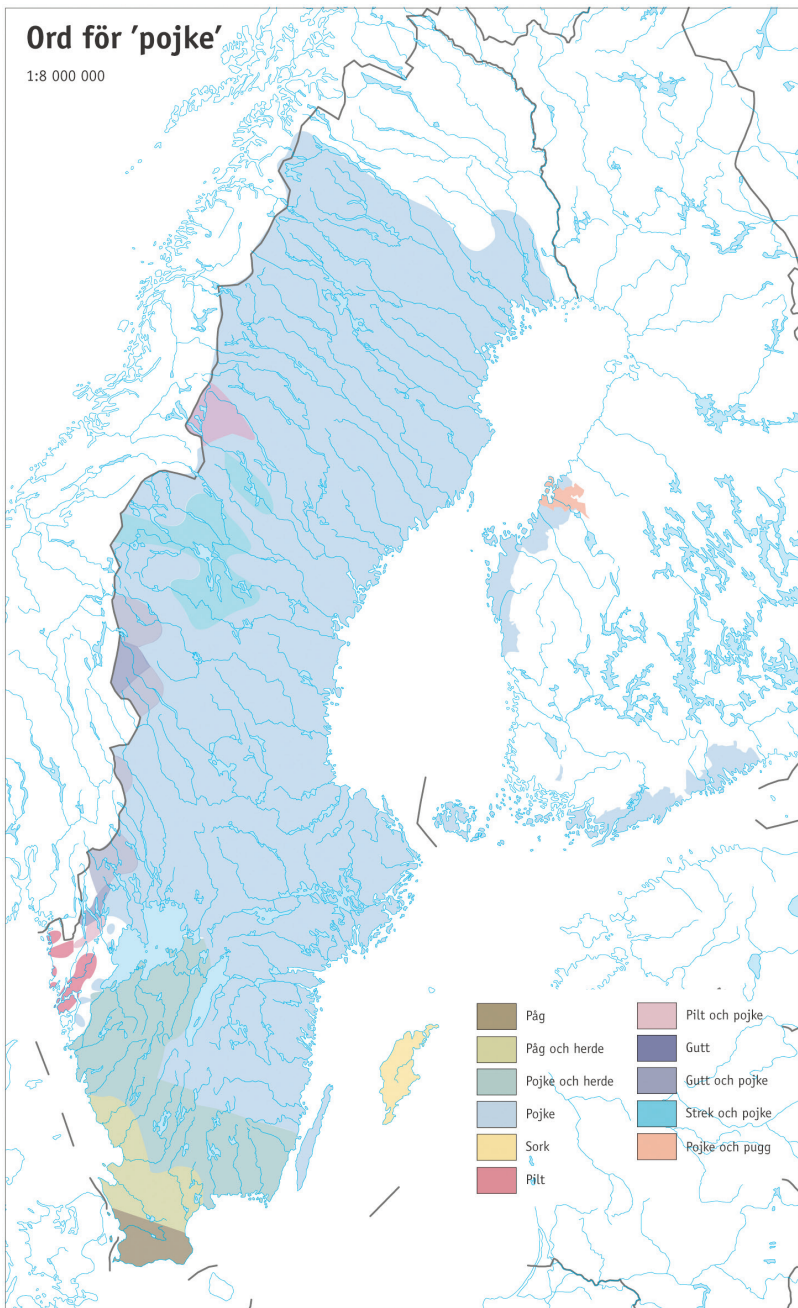
Atlasens ordkartor visar lexikala skillnader i dialekterna, och jag väljer här att illustrera med kartan över orden för 'pojke' (se fig. 2).

Som vi ser har det finska lånordet *poika* fått insteg inom större delen av det rikssvenska och finlandssvenska området. I vissa delar finns helt andra ord, eller också konkurrerar ordet *pojke* med synonyma ord. I Skåne och Halland finns sålunda *påg* som etymologiskt motsvarar ordet *påk* 'grov käpp' – ord som betecknar något kort och tjockt har i en hel del fall kommit att beteckna 'pojke'. Inom delar av det götiska området används för 'pojke' ordet *herde* (uttalat *hele* – med tjockt *l* – *here*, *haire*, *håire* etc.). Betydelsen 'pojke' har utvecklats ur en äldre betydelse 'vallhjon'. I Bohuslän och Dalsland finns som vi ser ordet *pilt*, längs gränsen mot Norge här och var *gutt*, i jämtländska dialekter *strek*, på Gotland *sork* och i norra Österbotten *pugg*.

Dialektkartorna ger intressanta inblickar i hur novationer (språkliga nyheter) sprids men också hur de stoppas av konkurrerande språkliga krafter. Inledningsvis i atlasen beskrivs generellt de processer som resulterar i olika språkgeografiska utbredningsbilder. Det är här intressant att studera kartan över *r*-ljuden på nordiskt område. Det finns – med avseende på artikulationsställning – två slags *r*-ljud i de nordiska talspråken: tungspets-*r* och tungrots-*r* (ett bakre eller skorrande *r*). Tungspets-*r* är vanligast i världens språk. I Västeuropa finns bakre *r* inom ett sammanhängande område från Frankrike över Tyskland⁵ upp till Danmark, Sydsverige och Sydnorge. Rimligen bör det tolkas så att detta *r* spridits från söder mot norr, även om hypotesen att det spridits från flera centra ingalunda kan uteslutas.⁶ (Se fig. 3.)

Ord för 'pojke'

1:8 000 000

Tungrots-r i Norden

FIG. 3, ovan. Karta över spridningen av tungrots-*r* i danska, svenska och norska dialekter samt spridningen i olika riktningar av götamåls-*r* från Västergötland och Östergötland. (Ur *Språken i Sverige*, 2010, s. 66.)

FIG. 2, vänster. Orden för 'pojke' i svenska och finlandssvenska dialekter. (Ur *Språken i Sverige*, 2010, s. 72.)

I Danmark är tungrots-*r* belagt 1781 men är självfallet äldre i det talade språket. Till Skåne har det kommit från Danmark och sedan spridits norrut under 1700- och 1800-talet och i början av 1900-talet. Spridningen stannade dock upp vid den nuvarande nordgränsen. Draget har också spridits från danskt område till sydvästra Norge norrut längs västkusten, en spridning som till skillnad från den på svenskt språkområde fortsätter.

Frågan är då varför spridningen i Sverige stannade upp? Strax norr om det sydsvenska området för bakre *r* finns ett område med såväl främre som bakre *r*, fördelat efter vissa regler beroende på ställning i ordet och längd: när *r* är initialt, inleder betonad stavelse (som i ordet *mejerier*) eller är långt används tungrots-*r*, i andra ställningar tungspets-*r*. Dialektologer talar här om götamåls-*r*. *r* efter dessa regler tycks ha spridits från centrala Västergötland mot väster och norr, och från västra och centrala Östergötland mot norr och söder såsom pilarna i fig. 3 visar.

Det sydsvenska bakre *r* – som alltså ytterst härrör från västeuropeiskt område – har på sin väg mött från norr expanderande *r* enligt götamålsregeln, och hejdats.⁷ Man kunde väl mer intuitivt tänka sig att götamåls-*r* uppstått i mötet mellan ett bakre *r* som expanderat från syd och ett främre *r* som av gammalt funnits på nordiskt område. Men så är alltså inte fallet. Götamåls-*r* tycks ha uppstått helt oberoende av det expanderande bakre *r*:et. Den språkgeografiska situationen kan, som detta exempel visar, vara mycket komplicerad, och inte alla gånger så lätt att uttolka.

Även i övrigt finns några områden i Sverige som har bakre *r*. På norrländskt område förväntar man sig knappast förekomst av bakre *r* men det finns, om ock begränsat. I hälsingska Bergsjö och Hassela har man sålunda haft tungrots-*r* i början av ord,⁸ och detta utmärks på kartan.

Också i enskilda dialekter i Ångermanland, Jämtland, Lappland och Norrbotten finns vissa nedslag av bakre *r*.⁹ Margareta Källskog lyfter exempelvis från Överkalix fram detta *r* som en lokal uttalsvariant i några byar, vilket kan vara resultatet av någon tidig nybyggaes uttal som kom-

mit att traderas eller av en spontan utveckling i dialekten, ett språkdrag som intressant nog används ”oavsett om de talar svenska, överkalixmål, finska eller samiska”.¹⁰ Dessa spridda belägg för bakre *r* i de nordsvenska dialekterna har *inte* medtagits på kartan men utgör etnolingvistiska inslag som ofta lyfts fram som lite udda kännetecken för dialekterna ifråga.

På de kartor som visar dialektord och drag i fonologin (inklusive prosodin), morfologin och syntaxen i de svenska dialekterna visas de språkliga dragen med hjälp av symboler på platsen för kyrkan i församlingen – eller genom att områden skrafferats eller markerats med olika färger (eller genom att dessa tekniker kombinerats) eller helt enkelt genom att gränslinjer utmärkts. På ortnamnskartorna visas däremot ofta genom en symbol på en karta exakt var en ort med ett visst element (viss huvudled, visst suffix) är belägen, även om man i områden där ett visst namnelement är högfrekvent kan använda särskilda färgsymboler för att beteckna en grupp namn – exempelvis grupper om 5 eller 10 namn – inom en viss area eller färger/skrafferingar för att visa sammanhängande områden där ett visst namnelement finns.

Med hjälp av en symbolkarta visas utbredningen av namn på *-und* sådana som *Njurunda*, *Åsunda*, *Malmunde* – eller för den delen *Bornholm* (äldre **Burghundarholm* ’holmen *Burghund*’). Dessa har kartlagts i en uppmärksam avhandling av Eva Nyman.¹¹ Namnen är avledningar, och *-und* alltså ett avledningssuffix: suffixet anger att platsen kännetecknas av det som namnets grundord anger, till exempel *Malmunde* ’där det finns *malm*, dvs. sand/grus’. (Se fig. 4.)

Utbredningen av *-und*-namnen i Norden är intressant, då den av allt att döma visar var gränsen för det nordgermanska språkinflytandet gick omkring vår tideräknings början. Namnen är som synes glest spridda över Danmark och de södra och mellersta delarna av Sverige och Norge, och har dessutom motsvarigheter i norra Tyskland och i Nederländerna. Detta sistnämnda indikerar hög ålder.

Det vore med tanke på namnens ålder frestande att sätta utbredningen

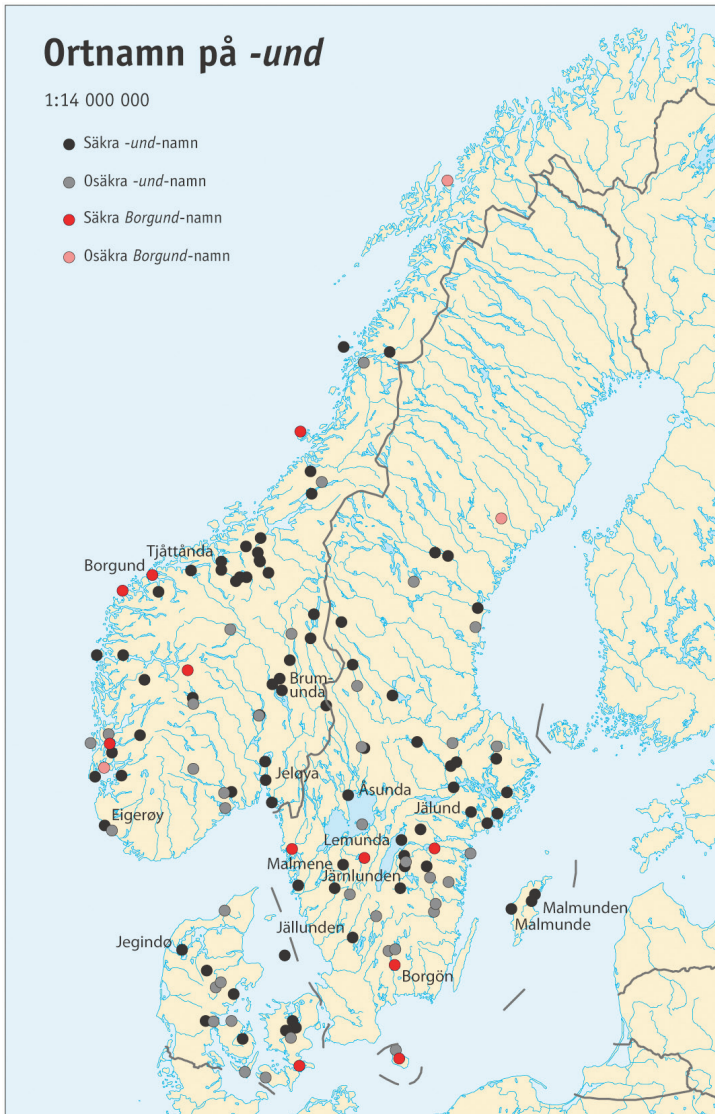

FIG. 4. Ortnamnen på *-und* på nordiskt språkområde. (Ur *Språken i Sverige*, 2010, s. 81.)

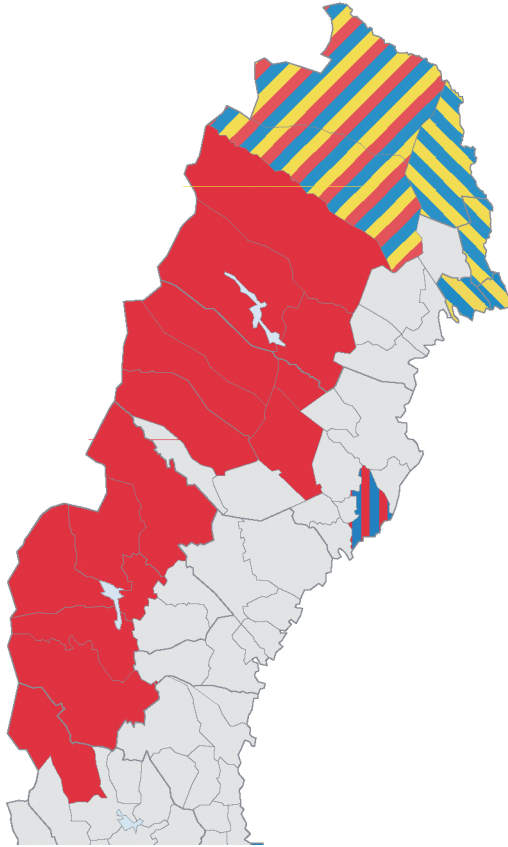

FIG. 5. Nationella minoriteter i Sverige. Detta är övre delen av kartan över förvaltningsområden. Kartan har ställts till förfogande av Länsstyrelsen i Stockholm. Rött visar det samiska förvaltningsområdet, blått det (sverige)finska och gult det tornedalsfinska (med meänkieli). Områden med "ränder" har en sammansatt språklig struktur. Just nu (juni 2011) ansöker ytterligare ett antal svenska kommuner om anslutning, bl.a. Dorotea som vill bli en del av det samiska förvaltningsområdet.

av dem i relation till förhistoriska arkeologiska mönster, något som Evert Baudou söker göra.¹² Han säger bland annat att ortnamnen på *-und* som grupp ”kan jämföras med gruppen av arkeologiska fynd från den yngre bronsåldern”.¹³ Helt oproblematiskt är sådan ”samkartering” emellertid inte. En diskussion om ortnamnen och deras ålder ska inte föras här, men kunde självfallet ta sin utgångspunkt i atlasens många ortnamns-kartor och olika karteringar som finns av förhistoriska fenomen.

*

Vi lämnar nu, i varje fall väsentligen, de nordgermanska förhållandena för att se lite på de nationella minoritetsspråken i Sverige. De viktigaste av dem, såväl historiskt som numerärt, är de finsk-ugriska, som redan nämnts finska, meänkieli och samiska. Dessutom är alltså romani och jiddisch minoritetsspråk enligt språklagen. Det svenska teckenspråket ska enligt samma lag skyddas och främjas, något som i praktiken innebär att det erhållit samma status som de nationella minoritetsspråken.¹⁴

I *Språken i Sverige* (s. 107) finns kartor som visar de områden som år 2009 utgjorde förvaltningsområden för minoritetsspråk. Genom beslut i riksdagen i juni 2009 utvidgades förvaltningsområdet för finska med 18 kommuner och för samiska med 13 kommuner men sedan dess har områdena ytterligare utvidgats. Kartan i fig. 5 visar de områden som – mig veterligen just nu (juni 2011) – omfattas av den svenska minoritetslagstiftningen.

Man skulle kunna uppehålla sig länge vid finskan och samiskan, de sedan länge inhemska språken i Sverige som satt åtskilliga spår i ord- och namnförråd, ja enligt vissa forskare dessutom på andra språkliga nivåer.¹⁵ Jag väljer här att illustrera dem med endast en figur vardera från språkatlasen.

I en figur som utgörs av en svit om tre kartor (fig. 6) visas på ett intressant sätt utvecklingen av det finska språket i Sverige mellan 1810 och 1980. Man ser här att finsktalande under hundraårsperioden 1810–1930 så gott som helt försvunnit från mellersta Sverige,¹⁶ däremot har området med finsktalande i Norrbotten expanderat in mot Malmfälten. På den

karta som visar förhållandena 1980 ser man hur 1960- och 1970-talets arbetskraftsinvandring från Finland bidragit till utbredningen av finsktalande i Mellansverige. Med tanke på detta senare har förvaltningsområdet för finska avsevärt utvidgats på mellansvenskt område.

Den andra kartan från atlasen jag vill lyfta fram visar förekomst av sydsamiska ortnamn. (Se fig. 7.) En rad orter uppefter den norrländska kusten har som vi ser parallellt med svenska namn även sydsamiska: *Hiernesaande* (Härnösand) och *Orre-staare* (Örnsköldsvik) samt *Tjarvetje* (Gävle; ligger dock utanför kartan här).

Nu är detta med de samiska namnen inte okontroversiellt, och valet av lämpligt officiellt namn kan nog många gånger diskuteras. Några exempel på detta kan ges utifrån namnen på denna karta. Vi ser exempelvis att *Östersund* på sydsamiska kallas *Luvlieluspie*, och så var också officiellt fallet när kartan producerades hösten 2009. Numera heter dock *Östersund* på sydsamiska *Staare*, alltså *Staden*, vilket sägs vara det bland samisktalande numera brukliga namnet.¹⁷

På kartan uppges dessutom det lappländska *Dorotea* ha det sydsamiska namnet *Döörte* men detta är ganska nytt som officiellt kartnamn, och dessutom ifrågasatt. Det samiska *Birjevahne*, som tidigare använts, går tillbaka på ortens gamla svenska namn, *Bergvattnet*. Nu har dock bytet till *Döörte* överklagats av några privatpersoner som i diskussionen också lyft in ett ännu äldre samiskt namn på orten, *Kraapohke*. Detta senare upptecknades i mitten på 1800-talet av den legendariske lappmarksprästen J.A. Nensén. Detta exempel visar att normering av namn rymmer verkligt intrikata problem, samtidigt som valet av officiell namnform äger stor symbolisk betydelse för minoritetsspråkssamfundet. Om namnet *Kraapohke* till sist kommer att revitaliseras återstår dock att se.¹⁸

De minoritetsspråk som likt finska, meänkieli och samiska knyts till vissa orter och sammanhängande områden har en starkare ställning än de extraterritoriella minoritetsspråken romani och jiddisch, vilka inte är knutna till en ort eller ett geografiskt område. Nu något om dessa senare språk.

Finska språket 1810–1980

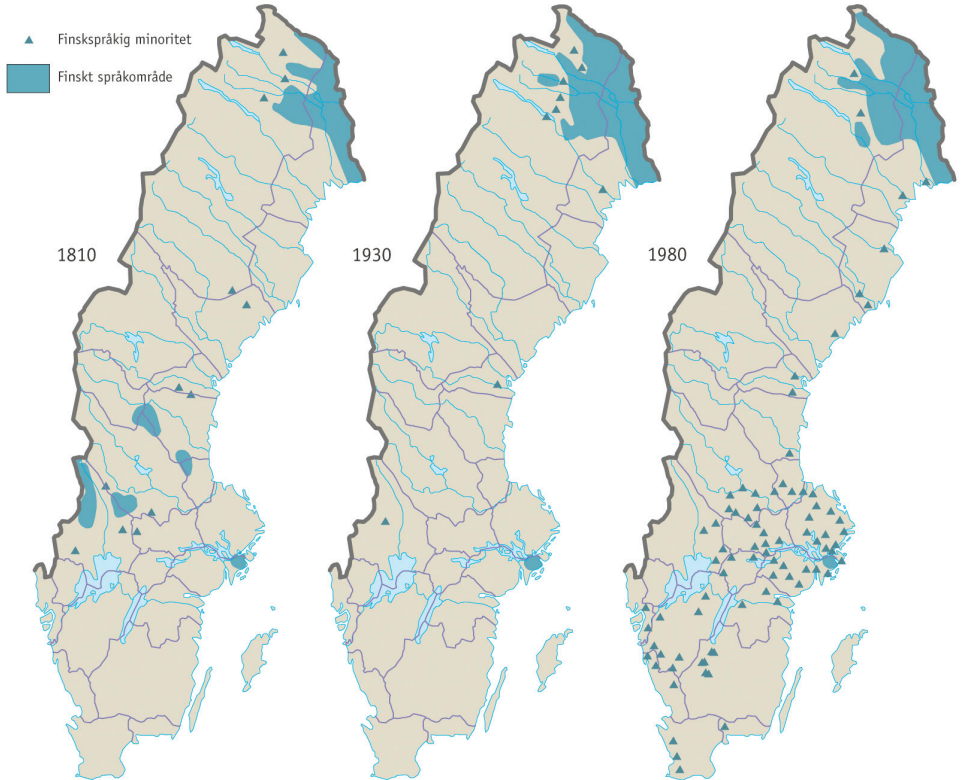

FIG. 6. Finska språket i Sverige 1810–1980. (Ur Språken i Sverige, 2010, s. 115.)

utvecklades bland grupper som bodde kvar i Valakiet och Moldova (historiska regioner i Rumänien) i femhundra år innan delar av dem från 1800-talets mitt och framåt flyttade vidare mot central- och västeuropeiskt område i ”den andra europeiska diasporan”. Hit hör varieteter som kelderash, lovari och tjurari. De ursprungliga talarna av de icke-valakiska varieteterna är de som fortsatte över Balkan och resten av Europa på 1300- och 1400-talet i det som kallas ”den första europeiska diasporan”. Hit hör olika balkanska och iberiska varieteter av romani samt central-nordliga varieteter såsom slovakisk romani, kaale (finsk romani) och svensk och norsk romani. Kartan i fig. 8 söker återge den utomordentligt komplicerade språksituationen men karteringen här är, det ska man vara medveten om, synnerligen problematisk. Från flera länder saknas uppgifter men det kan också vara svårt att verifiera de till grund för kartan inhämtade uppgifterna. Uppgifter om de romska varieteternas officiella status är dessutom svårtolkade och blir snabbt inaktuella.

Även det svenska teckenspråket har som sagt ett starkt skydd i språklagen. Intressant är förhållandet att det finns en regional variation i teckenspråket, ursprungligen knuten till de olika dövskolorna. Denna variation illustreras också i atlasen (s. 141).

Några avslutande reflektioner

Här sätter jag punkt för exemplifieringen från atlasen, och försöker mig till sist på några reflektioner kring arbetet. Det finns generella problem med denna typ av kartering, främst problem knutna till rummet och tiden.

Först rummets dimension. Många av ord- och ortnamnskartorna visar – i enlighet med uppgiften att vara en del i Sveriges Nationalatlas – de *svenska* förhållandena där emellertid en nordgermansk (nordisk) kartering bättre skulle ha visat sambanden. Visserligen finns det verkligen en del nordiska karteringar i atlasen, och i de anslutande texterna finns ofta kommentarer som språkgeografiskt vidgar perspektiven. Men det är lätt att förbise dessa perspektiv vid läsning.

På en av atlasens kartor återges utbredningen av ortnamnen på *-vin*, alltså namn som *Gäsene*, *Rödön* och *Hjältan*, där man måste gå tillbaka till äldre skrivformer och/eller till äldre dialektalt uttal för att avslöja namnens rätta ursprung. Huvudleden *-vin* svarar mot got. *winja*, fornhögt. *winnia*, medellågt. *winne* som betyder 'betesmark'. (Se fig. 9.)

Utbredningen av namngruppen är intressant. I Sverige är namnen i huvudsak västligt orienterade och återfinns i Västergötland (där de är mycket frekventa), Bohuslän, Dalsland och södra Värmland samt i norra Halland och (med ett troligt exempel) i Sunnerbo härad i Småland.¹⁹ Dessutom finns namn av denna typ på mellannorrländskt område, närmare bestämt i Jämtland, Medelpad och Ångermanland. I Södermanland, Uppland och Hälsingland finns ett antal möjligen hithöriga namn men de är inte helt säkerställda.

Hur ska den svenska utbredningen förstås, hur hänger de två nämnda områdena samman med varandra? Beaktar man den *norska* utbredningen – som också återges på kartan i fig. 9 – blir den svenska enkel att förklara. De två "skänklar" i utbredningskartan som involverar dels Västergötland (och närliggande områden), dels Jämtland och andra landskap i Mellannorrland är utlöpare av namnens sammanhållna utbredning i Norge. I Norge förefaller namnen i allmänhet att vara av hög ålder.

Även vad gäller till exempel namnen på *-hem*, *-sta* och *-rud* hade just en nordisk kartering ytterligare kunnat visa intressanta språkliga samband.

Den andra dimensionen som tål att diskuteras är tiden, alltså åldern på de språkliga förhållanden som karteras. Därmed kommer man in på det källmaterial som ligger till grund för karteringen. Redan i min inledning i atlasen (s. 8) lyfter jag fram denna problematik:

De språkliga drag i de svenska dialekterna som vi kommer att möta här hör mestadels en äldre tid till. Detta innebär att många ord som finns på exem-

Romani i Europa

1:33 000 000

Romani erkänt som ett av landets minoritetspråk i officiella dokument

Varieteter av romani

- ▲ Balkanska
- ▲ Centrala
- ▲ Nordliga
- ▲ Valakiska
- Övriga och ospecificerade

FIG. 8. Romani i Europa. Romanis officiella ställning i europeiska länder samt uppgifter om olika varieteter. (Ur Språken i Sverige, 2010, s. 136.)

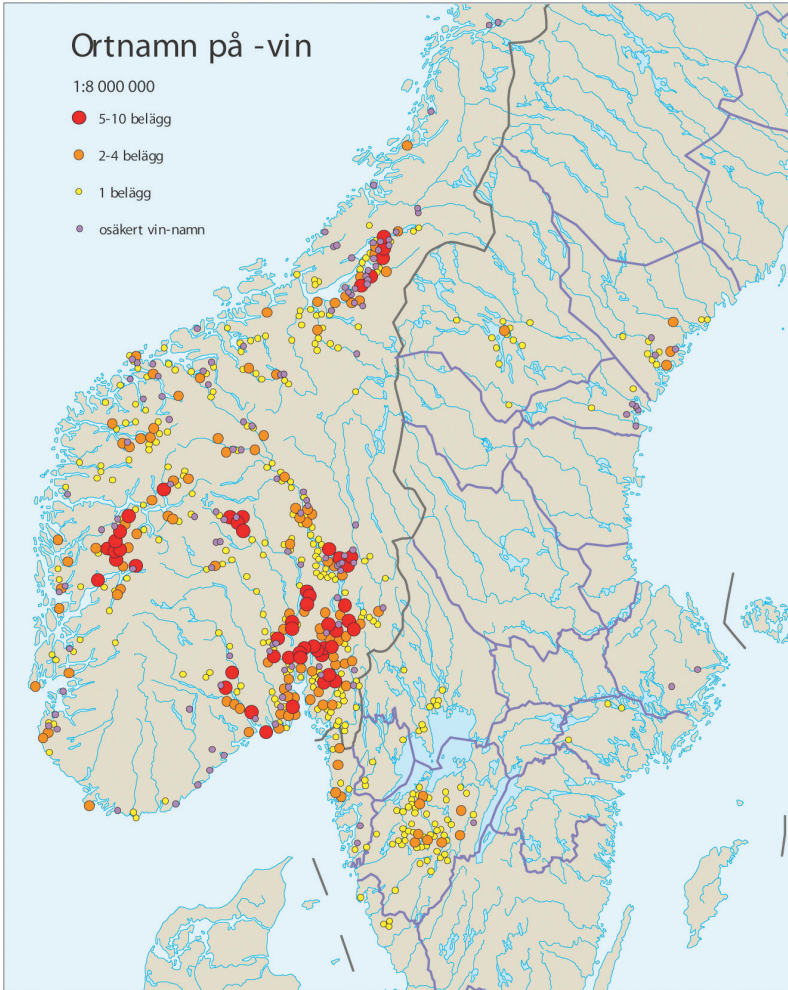

FIG. 9. De nordiska namnen på *-vin*. (Ur *Språken i Sverige*, 2010, s. 86.)

pelvis de ordgeografiska kartorna representerar ett äldre ordförråd. Genom den senare språkliga utjämningen kan i många fall äldre ord ha trängts undan och äldre drag i uttal, böjning och syntax ha försvunnit. Detta måste man ta hänsyn till när man studerar de språkliga kartorna.

I en i grunden uppskattande men samtidigt på ett intressant sätt problematiserande recension i *Svenska Dagbladet*²⁰ skriver Olle Josephson bland annat så här:

En sida ägnas [...] åt vanliga ord för flicka: tös, kulla, stinta, jänta med flera. Av kartan tycks framgå att man inte kan säga jänta i Småland, bara flicka. Men ”jänterna får inte vara med” sa Lasse i Bullerbyböckerna, och Bullerbyn ligger väl i Småland.

Recensenten letar dessutom i sammanhanget dessutom, förgäves, efter ordet *tjej* i atlasens kartering.

Det ska understrykas att kartorna i atlasens svenska dialektavsnitt endast upptar de i *dialektordsamlingarna* frekventaste orden, vilket gör att parallellt använda (lågfrekventa) ord som *jänta* vid sidan av *flicka* i Småland – eller för den delen ett i mina hemtrakter i Ångermanland vid sidan av ordet *pojke* använt *kläpp* – inte kunnat beredas plats på kartan.

Orden som valts för karteringen av ’flicka’ och ’pojke’ är dessutom enbart sådana som har *neutralt* stilvärde. Ord för ’pojke’ och ’flicka’ får lätt emotiv laddning, vilket gör att språkbrukarna kommer att disponera flera (ibland t.o.m. många) ord i samma betydelse intill varandra som alltså uppburit olika grader av laddning eller använts i skilda stilistiska sammanhang. Det finns tecken på att både *jänta* i Småland och *kläpp* i Ångermanland haft viss emotiv laddning, och alltså inte utgjort de helt neutrala orden på respektive områden.

Att den dialektforskare som karterat de dialektala orden för ’flicka’ i *Språken i Sverige* valt *flicka* för Smålands del låter sig utifrån dessa överväganden försvaras. Ordet *jänta*, som lyfts fram av Josephson, drunknar helt enkelt i det hav av belägg för *flicka* men också *gräbba* och *däka* vilka uppenbart har sin tyngdpunkt i olika delar av Småland.²¹

Den tryckta kartan i atlasen över ord för 'flicka' visar dessutom att man, med det formspråk som valts (alltså färger och färgkombinerande skrafferingar), redan har nått gränsen – ja rentav kanske överträtt den – för vad som är möjligt att förmedla på enskild karta. Man får helt enkelt konstatera att alla ord faktiskt inte rymts på en karta som har en rimlig ambition att förmedla ett innehåll! Att ett visst ord *inte* redovisas på en karta betyder dock inte att ordet helt saknas – det kan finnas men vara lågfrekvent.

Den ”platta” presentationsteknik som är den tryckta kartans uppenbara problem ger vissa begränsningar för vad som kan tas med. Här ger en elektronisk atlas nya möjligheter. I en sådan kan man åskådliggöra de variationer av stilistisk och kronologisk art som finns, och lyfta fram språksamfundets mångfald och spännvidd. En sådan kartering kräver emellertid en analys av det språkliga materialet, eftersom skiktningen av materialet är problematisk. Dessutom måste också annat material än det som finns vid våra dialekt- och folkminnesarkiv medtas, såsom material som speglar stadsspråk, inklusive de multietniska ungdomsspråken. Detta är i somliga fall så resurskrävande att det skulle hota att omöjliggöra storskaliga karteringsprojekt. Däremot är det motiverat att genomföra en sådan mångdimensionell kartering för ord som 'flicka', 'pojke' och 'springa'.

Den språkliga delen av *Sveriges Nationalatlas* som här presenterats har ambitionen att ge läsaren en bild av den språkliga mångfalden i nutiden samtidigt som den förmedlar kunskap om att denna mångfald är gammal, och många gånger av komplex natur. Framställningen visar också att det har sitt givna värde att blicka tillbaka i historien när man ska förstå språket och dess förändringar i tid och rum.²²

NOTER

1. Under ledning av Ann-Catrine Edlund, Institutionen för språkstudier, Umeå universitet, planeras, i samverkan med Skellefteå museum, en utgivning med kommentar av denna märkliga dagbok, där skrivandet dessutom sätts in i ett literacy-perspektiv. Projektet har arbetsnamnet ”Byn skriver”.
2. Det ska sägas att jag i föredraget vid Akademiens plenum den 11 januari 2011 presenterade ett större antal kartor och grafer än vad som av utrymmesskäl här kan redovisas.
3. Rut ”Puck” Olsson kom 1953 till Älvdalen som speciallärare för elever i årskurs 2–6. Hon insåg snart det värde dialekten hade både för undervisning och i kontakt med bygdens människor. Så småningom skrev hon på älvdalsmål en barnbok, *Mumnes Masse* (’Mormors katt’), om en gumma och hennes katt. I Dalarna och övriga Sverige ville man nu översätta boken till sin egen dialekt, och så blev också fallet, se: <http://www.nordiska.uu.se/arkiv/konferenser/alvdalska/konferensbidrag/Olsson.pdf>; hämtad den 23 april 2011. Genom dessa översättningar har en parallellkorpus skapats, vilken i *Språken i Sverige* kompletterats vad gäller dialekter i Uppland, Södermanland, Småland och Blekinge samt för finlandssvenska dialekters del.
4. För delar av denna intressanta terminologi se Erik Rooth, *Zu den Bezeichnungen für ”Eiszapfen” in den germanischen Sprachen. Historisch-wortgeographische und etymologische Studien* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Filologisk-filosofiska serien 8), Stockholm 1961.
5. Såsom i samband med mitt föredrag vid Akademien den 11 januari 2011 påpekades av prof. em. Gustav Korlén måste kartan över utbredningen av bakre *r* på tyskt område (*Språken i Sverige*, s. 66, övre kartan) korrigeras. Detta kommer i en eventuell ny upplaga att åtgärdas.
6. Anekdotiskt har berättats att Ludvig XIV hade ett talfel som hovet tog efter, och hela den franska överklassen sedan kopierade. Sanningshalten i denna anekdot kan förstås ifrågasättas men ett är säkert: tungrots-*r* tycks ha spridits i Västeuropa som ett högstatusdrag. Området med bakre *r* i den nordöstra delen av England tycks vara oberoende och isolerat.
7. Se Ulf Teleman, *Om r-fonemets historia i svenskan* (Nordlund 25), Lund 2005. Beträffande spridningen av sydsvenskt bakre *r* se Gösta Sjöstedt, *Studier över r-ljuden i sydskandinaviska mål* (Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Lund 4), Lund 1936 samt studier av Claes-Christian Elert, ”Gränsen för det sydsvenska bakre *r*”, i Svenska landsmål och svenskt folkliv 1976, s. 7 ff., och av Stig Örzjan Ohlsson, Jens Per Nielsen & Karsten Schaltz, ”Om *r*-gränsen på Öland. På östfronten intet nytt?”, i *Arkiv för nordisk filologi* 92, 1977, s. 177 ff. Rörande götamålsskornningen – som är på tillbakagång från ett kärnområde som västgötiskan – se Margareta Svahn, ”Är götamålsskornningen död? Om *r*-bruket i västgöts-

- kan under 100 år”, i *Studier i svensk språkhistoria 10. Språkhistoria – hur och för vem?*, Göteborg 2010, s. 243 ff.
8. Se Lennart Hagåsen, ”Hälsingeskorrning”, i *I hast hälsar. Festskrift till Göran Hallberg på 60-årsdagen den 7 oktober 1999*, Lund 1999, s. 90 ff.
 9. Sjöstedt, a.a., s. 223 f. samt noteringar av artikelförfattaren från olika intervjuer med meddelare och från uppteckningar vid dialekt- och folkminnesarkiv.
 10. Se Margareta Källskog, *Attityd, interferens, genitivsyntax. Studier i nutida Överkalixmål* (Skrifter utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A 18), [Ny utg.], Uppsala 1992, s. 119.
 11. *Nordiska ortnamn på -und* (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 70; Studier till en svensk ortnamnsatlas 16), Uppsala 2000.
 12. Se Evert Baudou, ”Kulturprovinsen Mellannorrland under järnåldern”, i *Namn och bygd* 90, 2002, s. 5 ff.
 13. Baudou a.a., s. 32.
 14. Länsstyrelsen i Stockholm har, tillsammans med Sametinget, uppdraget att följa upp lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk. På Länsstyrelsens i Stockholm hemsida lyfter man särskilt fram att språklagen bl.a. ska skydda och främja minoriteternas språk och kultur, särskilt med fokus på barn, samt att kontakter med myndigheter och barn- och äldreomsorg vid efterfrågan helt eller delvis ska erbjudas på samiska och finska medan myndighetskontakter på övriga minoritetsspråk erbjuds om det finns språkkunnig personal.
 15. Jfr Jurij Kusmenko, *Der samische Einfluss auf die skandinavischen Sprachen. Ein Beitrag zur skandinavischen Sprachgeschichte* (Berliner Beiträge zur Skandinavistik 10), Berlin 2008. Han argumenterar för att en rad nordiska drag – samnordiska drag som förlusten av prefix, framväxten av verbens *s(k)*-former m.fl. men också senare drag som framförställning av genitivattribut samt vokalbalans och vokalharmoni – härleds ur samiskt substrat. Många av resultaten är tankeväckande men beträffande enskildheter får man nog sätta en del frågetecken. Jfr artikelförfattarens recension i en kommande årgång av tidskriften *Namn och bygd*.
 16. Jfr Pertti Virtaranta, ”Utforskningen av språk och traditioner i mellersta Skandinavien finnskogar”, i Sulo Huovinen (red.), *Värmlandsfinnar. Om finnskogens historia och kultur*, Stockholm 1986, s. 81 ff. (artikelns text elektroniskt tillgänglig genom www.finnbygden.se/download.php?cat_id=7&subcat; hämtad den 23 april 2011), och Torbjörn Söder, ”Värmlandsfinska genom 300 år”, i *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri utgiven av Letterstedtska Föreningen*, h. 4, 84 (2008), s. 359 ff. Den siste som uppges ha talat värmlandsfinska var Karl Persson, död 1968, se Virtaranta a.a., s. 10, och jfr Söder, a.a., s. 367.
 17. Se <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2327&artikel=3428874>; hämtad den 23 april 2011.
 18. Jfr referat av denna namndiskussion i *Västerbottens Kuriren* den 8 december 2010,

<http://www.vk.se/Article.jsp?article=329390&category=389>; hämtad den 23 april 2011. – Av det material i ärendet som vänligen ställts till mitt förfogande av Ulla Swedell, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala, framgår att den syd-samiska sektionen av Samisk språknämnd vid möte den 18 november 2010 för sin del förordat *Kraapohke*.

19. Staffan Fridell har argumenterat för att det småländska *Skeen* skulle vara ett namn på *-vin*, i så fall det sydligaste namnet av denna typ i Sverige. Se Fridell, u.u. i *Namn och bygd* 98 (2010). Jag tackar författaren för att jag fått ta del av artikeln i korrekturversion.
20. *Svenska Dagbladet* den 3 oktober 2010; http://www.svd.se/kultur/litteratur/ny-atlas-satter-spraket-pa-kartan_5436613.svd; hämtad den 23 april 2011.
21. Jag tackar Anna Westerberg, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala, för hjälp med att ta fram här relevanta belägg.
22. Jag tackar varmt min medredaktör Östen Dahl för gott samarbete och dessutom för att han haft vänligheten att läsa och kommentera denna artikel.